

Netwerken in Nederland. Een onderzoek naar persoonlijke netwerken van Nederlanders

M.A.R. Tijhuis, H.D. Flap, M. Foets en P.P. Groenewegen*

Summary

Networks in the Netherlands. A study of personal networks of the Dutch

Data on personal networks for a nationally representative sample of the Dutch were, until now, not available. In this article we present results for three approaches to measure personal networks for a representative sample of Dutch citizens (N=9850). The three approaches each tend to use different measures of personal networks: the social integration approach, the social support approach, and the social network approach. Our results show that Dutch people are well-integrated in all kinds of institutions (family, church and formal and informal group membership). Most people have recently received some social support, mostly from nonkin. Strong empirical relations were found between on the one hand education and urbanism, and on the other hand network characteristics. Future research has to deal with questions of substitution or cumulation of social relationships.

1. Inleiding

Het aantal netwerkstudies neemt toe, ook in Nederland. Het meeste onderzoek op gebied van sociale netwerken is gericht op zogenaamde ego-gecentreerde of persoonlijke netwerken, bestaande uit het netwerk van alle relaties die een be-

* M.A.R. Tijhuis werkt als onderzoeker aan het project 'Sociale netwerken en gezondheid' bij het Nederlands Instituut voor Onderzoek van de Eerstelijnsgezondheidszorg (NIVEL), Postbus 1568, 3500 BN Utrecht. H.D. Flap is verbonden aan de faculteit Sociale Wetenschappen, RU Utrecht. M. Foets is verbonden aan het NIVEL. P.P. Groenewegen is verbonden aan het NIVEL, aan de faculteit Sociale Wetenschappen en aan de faculteit Ruimtelijke Ordening, RU Utrecht. Dit onderzoek wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO: 500-279-202).

paalde actor heeft met andere actoren, eventueel de relaties tussen deze andere actoren inbegrepen (Mitchell, 1974). Voorbeelden van Nederlands onderzoek naar persoonlijke netwerken betreffen de verbanden tussen netwerken en welzijn of eenzaamheid (o.a. Knipscheer, 1980; De Jong-Gierveld, 1984; Van Tilburg, 1988; Dykstra, 1990), arbeidsmarktpositie (o.a. De Graaf & Flap, 1988; Boxman e.a., 1990), gezondheidsgedrag (o.a. Mootz, 1981; Franssen & Knipscheer, 1990; Mootz, 1990), sociale controle (Nauta, 1973), ontvangen sociale steun na een scheiding (Oosterbaan & Zeldenrust, 1985). Recent is een overzicht van Nederlands netwerkonderzoek uitgekomen (Knipscheer & Antonucci, 1990).

Het doel van onderzoek naar netwerken is doorgaans om uit te zoeken hoe de kenmerken van een netwerk het gedrag van mensen binnen het netwerk beïnvloeden (bijv. Dykstra, 1990). Hoe netwerken tot stand komen en veranderen (bijv. Broese van Groenou, 1991) is niet zo vaak onderzocht. In het onderzoek naar persoonlijke netwerken worden – aansluitend bij de specifieke probleemstelling van het onderzoek – veelal netwerken bestudeerd van bepaalde groepen uit de bevolking: ouderen, gescheidenen, chronisch zieken, werklozen enzovoort. Zodra wordt geprobeerd de gevonden verbanden tussen netwerkkarakteristieken en gedrag van mensen te generaliseren roept dergelijk onderzoek de vraag op in hoeverre de netwerken van deze specifieke groepen uit de bevolking afwijken van de netwerken van een ‘doorsnee’ van de bevolking. Een referentiepunt om aan te geven op welke kenmerken en in welke mate de bestudeerde netwerken afwijken van de netwerken van de Nederlandse bevolking in het algemeen, ontbreekt tot nu toe. In dit artikel willen wij deze leemte vullen. De vraagstelling luidt daarom simpelweg: *Hoe zien de persoonlijke netwerken van de Nederlandse bevolking eruit?*

Tot nu toe is ongedifferentieerd gesproken over persoonlijke netwerken. Empirisch onderzoek naar de relaties tussen actoren vindt plaats vanuit drie verschillende benaderingen: de sociale integratiebenadering, de sociale steunbenadering en de sociale netwerkbenadering (House & Kahn, 1985; Dykstra, 1990; Knipscheer & Antonucci, 1990). Deze benaderingen richten zich in hun onderzoek elk op verschillende kenmerken van sociale relaties. De sociale integratiebenadering gebruikt kenmerken van respondenten als burgerlijke staat en aanwezigheid van vrienden als indicatoren voor de mate waarin deze personen geïntegreerd zijn in de samenleving. Dit type onderzoek beperkt zich tot het vaststellen van de aan- of afwezigheid van bepaalde relaties (bijv. Berkman & Syme, 1979). Onderzoekers die de sociale steunbenadering hanteren zien de kwaliteit van relaties als het centrale punt. De kwaliteit van een relatie is volgens hen af te lezen aan de hoeveelheid en soort steun die deze relatie oplevert, anders gezegd, aan de functie die de relatie heeft voor een individu (bijv. Cohen

& Syme, 1985; Sarason & Sarason, 1985). De sociale netwerkbenadering gebruikt kenmerken van het netwerk van de respondenten als indicatoren voor de structuur van het netwerk waarin men zich bevindt (bijv. Fischer, 1982; Marsden, 1987). Voorbeelden van kenmerken van het netwerk zijn dichtheid en de heterogeniteit van het netwerk naar geslacht en sociale status. Gegeven deze benaderingen kan de vraagstelling nader worden toegespitst in een drietal vragen:

1. Hoe zijn kenmerken van sociale integratie verdeeld over de Nederlandse bevolking?
2. Hoe zijn kenmerken van sociale steun verdeeld over de Nederlandse bevolking?
3. Hoe zijn kenmerken van de structuur van het sociale netwerk verdeeld over de Nederlandse bevolking?

In dit artikel zullen resultaten worden gepresenteerd die een ijkpunt kunnen vormen voor onderzoek uit bovenstaande benaderingen. Als eerste beschrijven we de samenstelling en de grootte van het huishouden, het aantal 'echte' vrienden, het lidmaatschap van verenigingen en de frequentie waarmee men naar de kerk gaat. Dit zijn kenmerken die in onderzoek uit de sociale integratiebenadering worden gebruikt. Als tweede zullen gegevens worden gepresenteerd over de steun die de netwerken opleveren. En als laatste zullen resultaten worden gepresenteerd over kenmerken van de structuur van de netwerken: proportie familieleden, heterogeniteit naar geslacht en heterogeniteit van arbeidsmarktaandeel. Deze laatste kenmerken kunnen onder de sociale netwerkbenadering worden gegroepeerd. We zullen afsluiten met een korte samenvatting van de resultaten.

2. Operationalisering van netwerken

Om netwerken zichtbaar te maken staan diverse methoden ter beschikking. De meest gebruikelijke manier om persoonlijke netwerken te meten is door middel van een survey met vragenlijsten. Ter bepaling van de persoonlijke netwerken van de respondenten in een survey zijn drie methoden ontwikkeld: 1. de rol-methode, 2. de affectieve en 3. de ruil-methode (McCallister & Fischer, 1978). Afhankelijk van de vraagstelling van een onderzoek is de ene, dan wel de andere methode geschikter. De rol-methode bestaat uit het noemen van namen naar aanleiding van vragen omtrent wie bepaalde rollen voor een persoon vervult (familie, vrienden, burens etc.). Een nadeel van deze methode is dat wat mensen onder 'vrienden' verstaan in verschillende sociale groepen nogal uiteen loopt (Burt, 1991). Wanneer mensen wordt gevraagd namen te noemen van personen

waarmee zij een hechte relatie hebben, of van personen die belangrijk voor hen zijn, dan is er sprake van de affectieve methode. Deze methode heeft als nadeel dat niet iedereen dezelfde criteria gebruikt voor het beoordelen van de hecht-
heid of het belang van een relatie. Het vergelijken van persoonlijke netwerken wordt hierdoor erg bemoeilijkt.

Een verbetering in de meting van persoonlijke netwerken werd ontworpen door Fischer (McCallister & Fischer, 1978; Fischer, 1982). Hij ontwierp de vragen voor de zogenaamde ruil-methode. Aan de hand van bepaalde interacties worden namen van netwerkleden gegenereerd. Voorbeelden van vragen zijn: 'Met wie praat u over persoonlijke problemen?' en 'Wie zorgt er voor uw huis als u langere tijd weg bent?' Daarna wordt de betekenis van deze namen geïnterpreteerd door vragen te stellen naar het beroep, de sekse et cetera van de persoon met een bepaalde naam. Deze methode wordt de ruil-methode genoemd omdat kan worden gevraagd naar hetgeen anderen voor de respondent doen en naar wat de respondent voor anderen doet. De kans dat de antwoorden van respondenten meerduidelijk zijn is bij gebruik van deze methode veel kleiner omdat eerst naar namen per interactie wordt gevraagd en daarna pas naar de rolrelatie (familie, etc.) per naam. Een groot voordeel van deze methode is dat deze gestuurd kan worden aan de hand van de vraagstelling en theoretische invalshoek van het onderzoek. Wil men de invloed van sociale netwerken op gezondheid onderzoeken dan is informatie over relevante delen van het netwerk te verkrijgen door bijvoorbeeld vragen te stellen naar mensen die de respondenten van advies dienen inzake gezondheid. De ruil-methode blijkt in onderzoek naar de test-hertest betrouwbaarheid vrij betrouwbare antwoorden op te leveren. Deze methode om namen te genereren is iets minder betrouwbaar dan de rol-methode en ongeveer even betrouwbaar als de affectieve methode (Broese van Groenou e.a., 1990; Marsden, 1990).

3. Data en methoden

3.1. Data

De gegevens, waarop dit artikel is gebaseerd, zijn verzameld in het kader van de Nationale Studie van Ziekten en Verrichtingen in de Huisartspraktijk. Dit onderzoek heeft als doel een aantal wetenschappelijke en beleidsvragen binnen de eerstelijnsgezondheidszorg te beantwoorden. Het onderzoek is uitgevoerd bij een a-selecte, gestratificeerde steekproef van Nederlandse huisartsen (N=161) en de bij hen ingeschreven patiënten (Foets & Van der Velden, 1990).

De steekproef was niet-proportioneel gestratificeerd naar regio, urbanisatiegraad en afstand tot een ziekenhuis.

De gegevens zijn onder meer verzameld via een uitgebreide mondelinge enquête die werd afgenomen bij een steekproef van ongeveer 100 ingeschreven patiënten per deelnemende huisarts. In verband met de vraag naar relaties tussen gezondheid, gezondheidszorg en netwerken is over dit laatste onderwerp een aantal vragen gesteld in de patiënt-enquête. Er zijn geen leeftijdsgrenzen gesteld voor deelname aan het onderzoek. De in dit artikel gepresenteerde analyses hebben evenwel alleen betrekking op de respondenten van 18 jaar en ouder, omdat deze groep, in grotere mate dan mensen die jonger zijn dan 18 jaar, in staat mag worden geacht om de leden van hun netwerk zelf te kiezen.

De totale omvang van de steekproef bedroeg 17 047 patiënten, het responsepercentage bedroeg voor de hele steekproef 76,6%. Wat betreft geslacht en leeftijd wijkt de steekproef in lichte mate af van de Nederlandse populatie: het aantal respondenten van middelbare leeftijd is licht oververtegenwoordigd, terwijl er wat minder 65-plussers zijn.

De steekproef van patiënten is een getrapte steekproef, namelijk via een steekproef van huisartsen. Het niet-proportioneel gestratificeerde karakter van de huisartsen-steekproef brengt met zich mee dat de verdeling van de response op de patiënt-enquête over de categorieën van de stratificatie-variabelen niet overeenstemt met de verdeling van de Nederlandse bevolking over deze categorieën. Wil men representatieve uitspraken doen voor 'de Nederlandse bevolking' dan is weging noodzakelijk, tenminste als een effect kan worden verwacht van de stratificatie-variabelen op het te beschrijven fenomeen. Eerdere analyses met betrekking tot een aantal uiteenlopende afhankelijke variabelen brachten duidelijke verschillen aan het licht voor regio en urbanisatiegraad, maar niet voor afstand tot een ziekenhuis. We hebben onze gegevens gewogen en wel zodanig dat zowel wordt gecorrigeerd voor de afwijkingen ten gevolge van de stratificatieprocedure als voor de afwijkingen ten gevolge van de differentiële non-respons (dit laatste voor zover mogelijk). Dit betekent dat wordt gecorrigeerd voor regio en urbanisatiegraad, als ook voor geslacht en leeftijd. De wegingsprocedure wordt in detail beschreven door Foets & Sixma (1991).

3.2. Kenmerken van netwerken

De kenmerken van persoonlijke netwerken laten zich, zoals is gezegd, onderscheiden in drie soorten: kenmerken betreffende de aan- of afwezigheid van bepaalde relaties (sociale integratiebenadering), kenmerken van wat het sociale netwerk zou kunnen opleveren (sociale steunbenadering) en kenmerken van de structuur van de netwerken (sociale netwerkbenadering).

Sociale integratie benadering

Vier kenmerken van sociale integratie worden besproken, als eerste de samenstelling en de grootte van het huishouden van de respondent. Deze variabelen geven aan welke relaties de actor in zijn of haar onmiddellijke sociale omgeving heeft. Gekozen is voor de samenstelling van het huishouden in plaats van de burgerlijke staat omdat deze laatste vaak niet eenduidig genoeg is. Gescheiden mensen wonen soms samen maar geven (correct) aan op de vragenlijst dat zij gescheiden zijn. In het interview is aan de respondenten gevraagd om voor iedere persoon die tot zijn of haar huishouden behoort aan te geven in welke relatie die persoon staat tot de respondent, van welk geslacht en welke leeftijd die persoon is en wat de burgerlijke staat van die persoon is.

Een tweede kenmerk van sociale integratie is de frequentie van bezoek aan een kerk. Gekozen is voor de frequentie van het bezoek ('kerksheid') en lidmaatschap, omdat mensen vaak lid zijn van een kerk maar deze nooit bezoeken en dan ook door dit lidmaatschap niet meer geïntegreerd zijn in de samenleving.

Het lidmaatschap van verenigingen is een derde kenmerk van sociale integratie. Mensen die lid zijn van (minstens) één vereniging worden geacht sterker geïntegreerd te zijn in de samenleving. Aan de respondenten is gevraagd of zij lid zijn van een politieke partij, een vakorganisatie, een gezelligheids- of sportvereniging. Voor lidmaatschappen van verenigingen is niet bekend of mensen deze verenigingen wel bezoeken.

Een vierde kenmerk van sociale integratie is het aantal 'echte' vrienden dat mensen hebben.¹ Dit kenmerk kan onder de affectieve methode van het verzamelen van data over sociale netwerken worden gegroepeerd. Mensen met veel 'echte' vrienden zijn meer geïntegreerd in de samenleving.

Sociale steun benadering

De hoeveelheid steun en de verschillende soorten steun die de respondenten van hun netwerkleden ontvangen verschaffen informatie over de functie van sociale netwerken.

Als methode van dataverzameling over kenmerken van het persoonlijke netwerk is Fischers twee-staps procedure, ofwel de ruil-methode, gebruikt. De namen van netwerkleden waarover enige kenmerken zijn gevraagd, zijn verkregen via vragen naar de namen van de personen van wie de respondent bepaalde soorten steun heeft ontvangen.² Om het aantal namen van netwerkleden te beperken, konden per levensgebied slechts drie netwerkleden worden genoteerd. Daarbij is nadrukkelijk gevraagd namen van netwerkleden van buiten het huishouden te noemen. Men mag er immers van uitgaan dat de leden van het eigen huishouden bijna altijd zullen worden genoemd als leveranciers van steun.

Voor alle respondenten is vervolgens vastgesteld of zij een bepaalde soort steun hebben ontvangen van hun netwerkleden. Daarnaast is per respondent nagegaan van hoeveel netwerkleden de respondent steun heeft ontvangen en op hoeveel deelgebieden.

Sociale netwerk benadering

De proportie van het netwerk dat uit familieleden bestaat kan worden opgevat als een structuurkenmerk van netwerken. Hoe groter de proportie familie in het netwerk van een persoon is, des te homogener is dat netwerk en des te minder (soorten) steun zal die persoon ontvangen van zijn of haar netwerkleden (o.a. Dykstra, 1990).

Een zelfde redenering wordt gehanteerd voor de heterogeniteit van netwerken in termen van het geslacht en het al dan niet hebben van een baan van de netwerkleden (o.a. Flap & Tazelaar, 1988). Individuen met een homogener (minder heterogeen) netwerk, zullen minder (soorten) steun van dat netwerk ontvangen. De heterogeniteit is berekend met behulp van Simpsons heterogeniteitsindex, de zogenaamde index van kwalitatieve variatie (Agresti & Agresti, 1977; Marsden, 1987). Deze index voor kwalitatieve variatie geeft de kans weer dat twee individuen (hier: netwerkleden), random geselecteerd, in verschillende categorieën worden ingedeeld. De index voor geslacht is 0 als alle netwerkleden van een respondent van hetzelfde geslacht zouden zijn. Als een respondent 3 mannen en 3 vrouwen genoemd heeft is de index 1. Noemt een respondent 2 mannen en 4 vrouwen (of 2 vrouwen en 4 mannen) dan is de index 0,89, bij 1 man en 5 vrouwen is de index 0,64. Bij deze berekeningen wordt het geslacht van de respondent zelf niet meegeteld. Ook combinaties die niet op 6 netwerkleden in totaal uitkomen zijn mogelijk, namelijk als de respondent minder dan 6 netwerkleden heeft genoemd. Andere vormen van heterogeniteit die veelal worden onderzocht zijn: heterogeniteit naar leeftijd, burgerlijke staat en opleiding (Campbell e.a., 1986; Dykstra, 1990). Voor respondenten in het onderhavige onderzoek is bekend in welke relatie zij tot de respondent staan (als familie, buren, collega's, vrienden of kennissen), hun geslacht en of zij al dan niet een betaalde baan hebben.

De kenmerken van netwerken van Nederlanders worden direct in bovenstaande volgorde beschreven. Om een goede vergelijking met andere onderzoeken mogelijk te maken zijn deze kenmerken steeds afgezet tegen het geslacht, de leeftijd, de opleiding en de urbanisatiegraad van de woonplaats³ van de respondenten. Uit buitenlands netwerkonderzoek blijken sociale netwerken in sterke mate te verschillen naar gelang deze achtergrondkenmerken van respondenten verschillen (Fischer, 1982; Campbell e.a., 1986; Marsden, 1987; en voor een over-

zicht: Flap & Tazelaar, 1988). Vrouwen hebben bijvoorbeeld geen grotere of kleinere netwerken dan mannen, maar wel homogenere netwerken. Netwerken van vrouwen blijken voor een groter gedeelte te bestaan uit familie dan de netwerken van mannen. De leeftijd is een indicator voor de levensfase waarin mensen zich bevinden. Oudere mensen die telkens meer leeftijdsgenoten om zich heen zien sterven, hebben kleinere en homogenere netwerken dan jongere mensen. Mensen met een hogere opleiding hebben grotere en meer heterogene netwerken dan mensen met een lagere opleiding. Mensen die in grotere steden wonen hebben grotere en meer heterogene netwerken dan mensen die in dorpen wonen.

4. Resultaten

Voor een goed begrip zij gezegd dat de nu volgende resultaten betrekking hebben op gewogen data.

Sociale integratie benadering

Tabel 1 beschrijft de samenstelling en grootte van het huishouden van de respondenten. De laatste kolom van deze tabel geeft de percentages respondenten naar geslacht, leeftijd, opleiding en urbanisatiegraad voor onze onderzoekspopulatie weer.

Ruim 15% van de respondenten woont alleen en ruim een kwart van de respondenten woont samen met een partner. De gemiddelde grootte van het huishouden is 2,92 (tweezijdig 95% betrouwbaarheidsinterval (=b.t.i.) van 2,89 tot 2,95*): elk huishouden bestaat uit gemiddeld drie personen (volgens het CBS (1990) was dat op 1 januari 1987: 3,16). Uit het oogpunt van de sociale integratiebenadering zijn alleenstaanden en éénoudergezinnen interessant. Bijna één op de vijf Nederlanders is alleenstaand (19,2% bestaande uit 15,6% officieel alleenwonenden plus 3,6% samenwonende volwassenen zonder vaste partner). Dit is in overeenstemming met het landelijke percentage van 18,5% (CBS, 1988). Ruim 2% van de respondenten woont in een éénoudergezin (1,5% alleenstaande ouders plus 0,8% alleenstaande ouders met volwassenen). Ook dit is in overeenstemming met het landelijke cijfer van 2,8% (CBS, 1988).

De onderverdeling naar geslacht, leeftijd, opleiding en urbanisatiegraad levert geen onverwachte resultaten op. Het hoogste percentage alleenstaanden (23,6%) vinden we in de sterkst geurbaniseerde gebieden. Het percentage ouders met kinderen is daar juist het laagst (Pearsons X^2 , chi-kwadraat verdeeld, verder genoteerd als $X^2=432,3$, $df=14$, $p<0,001$). De meeste respondenten van 25 tot 44 jaar (55,4%) hebben een gezin dat bestaat uit een (echt)paar met

Tabel 1. Samenstelling (in percentages) en gemiddelde grootte van het huishouden, naar geslacht, leeftijd, opleiding en urbanisatiegraad (N=9850)

	Samenstelling van het huishouden								Grootte van het huishouden	N (%)
	a	b	c	d	e	f	g	h		
Allen	15,6	27,7	15,6	1,5	26,0	0,8	9,2	3,6	2,92	100
<i>Geslacht</i>										
Mannen	11,1	29,2	17,8	0,4	27,7	0,5	10,1	3,6	3,05	48,8
Vrouwen	20,0	26,2	13,6	2,4	24,4	1,1	8,2	4,0	2,80	51,2
<i>Leeftijd</i>										
18-24 jaar	11,0	18,3	34,9	0,4	4,2	2,0	23,0	6,0	3,35	15,4
25-44 jaar	10,4	18,0	4,8	2,9	55,4	0,7	6,3	1,5	3,32	41,5
45-64 jaar	12,5	34,7	27,3	0,5	8,8	0,8	11,0	4,5	2,79	26,8
65 en ouder	38,5	49,7	5,7	0,2	0,3	0,0	0,3	5,2	1,73	16,3
<i>Opleiding</i>										
lo	25,3	37,3	15,6	0,7	9,8	0,7	4,8	5,8	2,37	18,9
lbo	8,1	25,7	15,5	1,4	33,3	0,9	11,6	3,4	3,22	26,6
mavo	13,5	26,6	14,6	2,3	29,7	1,4	8,9	2,9	3,01	16,1
havo, vwo, mbo	12,0	25,0	20,1	1,3	25,5	0,9	12,3	3,0	3,11	22,7
hbo, wo	23,7	24,9	10,0	1,6	30,7	0,2	6,1	2,8	2,70	15,7
<i>Urbanisatiegraad</i>										
Laag	8,7	25,6	17,5	0,7	30,2	0,8	12,3	4,2	3,29	29,8
Middelmatig	13,3	27,3	17,2	1,6	27,1	0,8	9,7	2,9	2,98	34,5
Hoog	23,6	29,8	12,5	1,9	21,5	0,8	6,0	3,8	2,56	35,7

Samenstelling van het huishouden:

a = alleenwonende; b = (echt)paar; c = (echt)paar met andere volwassene(n) en/of volwassen kind(eren); d = alleenwonende ouder met kind(eren); e = ouders met kind(eren); f = alleenwonende ouder met kind(eren) met andere volwassene(n) en/of volwassen kind(eren); g = ouders met kind(eren) met andere volwassene(n) en/of volwassen kind(eren); h = volwassenen zonder vaste partner

kind(eren). De leeftijdsgroepen verschillen aanzienlijk naar samenstelling van het huishouden ($X^2=5242,1$, $df=21$, $p<0,001$). Mannen en vrouwen verschillen ook wat betreft de samenstelling en grootte van het huishouden (respectievelijk een X^2 van 265,7, $df=7$, $p<0,001$, en $F=72,6$, $p<0,001$): vrouwen wonen in een gemiddeld kleiner huishouden (b.t.i. voor vrouwen 2,76-2,84, voor mannen 3,01-3,09) wat waarschijnlijk komt doordat zij in vergelijking met mannen relatief minder vaak in een huishouden wonen dat bestaat uit (echt)paar met

kind(eren) (24,4 tegen 27,7%) en relatief vaker in een éénoudergezin (2,4 tegen 0,4%).

Tabel 2 toont twee andere aspecten van integratie in de samenleving: lidmaatschap van verenigingen en kerkelijkheid (levensbeschouwing en 'kerksheid'). Tussen haakjes staat steeds het totale aantal respondenten waarover de cijfers zijn berekend. Deze cijfers wijken iets af van de percentages in tabel 1 omdat 1306 respondenten geen gegevens hebben verstrekt over hun eventuele lidmaatschap van verenigingen en 191 respondenten geen antwoord hebben gegeven op de vraag hoe vaak zij in het algemeen naar de kerk gaan.

Gemiddeld is zo'n 60% van de Nederlanders lid van één of meerdere verenigingen.⁵ Mannen zijn aanzienlijk vaker lid van een vereniging dan vrouwen ($X^2=302,7$, $df=1$, $p<0,001$). Meer dan de helft van de 65-plussers is geen lid (meer) van verenigingen. In de groep van 25 tot 44 jarigen bevinden zich de meeste leden van verenigingen ($X^2=87,5$, $df=3$, $p<0,001$). Opleiding heeft een

Tabel 2. Lidmaatschap van verenigingen, levensbeschouwing en 'kerksheid' (in percentages), naar geslacht, leeftijd, opleiding en urbanisatiegraad (N=9850)

	Verenigings- lidmaatschap	Levensbeschouwing	'Kerksheid'
Allen	60,3 (8544)	52,6 (9850)	23,5 (9659)
<i>Geslacht</i>			
Mannen	69,5 (4287)	48,3 (4799)	19,6 (4702)
Vrouwen	51,0 (4257)	56,7 (5051)	27,1 (4957)
<i>Leeftijd</i>			
18-24 jaar	60,9 (1321)	42,4 (1518)	15,7 (1496)
25-44 jaar	64,4 (3616)	45,3 (4087)	15,0 (3999)
44-64 jaar	59,5 (2286)	60,7 (2639)	30,6 (2598)
65 en ouder	49,8 (1321)	67,8 (1606)	40,2 (1566)
<i>Opleiding</i>			
lo	47,9 (1491)	65,9 (1847)	36,9 (1807)
lbo	55,8 (2250)	53,0 (2594)	22,2 (2541)
mavo	58,6 (1352)	51,7 (1574)	21,2 (1532)
havo, vwo, mbo	66,7 (1978)	51,0 (2212)	21,1 (2180)
hbo, wo	73,1 (1401)	36,2 (1538)	14,4 (1517)
<i>Urbanisatiegraad</i>			
Laag	64,8 (2595)	66,6 (2937)	35,5 (2890)
Middelmatig	60,3 (2959)	54,0 (3398)	21,1 (3347)
Hoog	56,3 (2990)	39,7 (3515)	15,7 (3422)

duidelijk effect op lidmaatschap. Hoe hoger de (hoogst genoten, niet per se voltooide) opleiding, hoe vaker men lid is van een of meer verenigingen ($X^2=245,5$, $df=4$, $p<0,001$). Van 85 respondenten ontbreken gegevens over de opleiding. Een tegengesteld effect zien we voor urbanisatiegraad: hoe lager de urbanisatiegraad, hoe vaker men lid is van een of meer verenigingen ($X^2=41,6$, $df=2$, $p<0,001$).

Ruim de helft van de Nederlanders is lid van een kerk of godsdienstige gemeenschap en bijna een kwart van de Nederlanders gaat vaker dan één maal per maand naar de kerk (=‘kerksheid’). Volgens het CBS (1987; 1988) zou dit laatste percentage vanaf 1977 tot 1986 afgenomen moeten zijn van 36,3% naar 26,6%. Dit is consistent met de 23,5% die wij voor de gehele Nederlandse bevolking in 1987 vinden.

Verbanden die we vinden tussen de achtergrondkenmerken en de frequentie van kerkbezoek wijzen in dezelfde richting als de verbanden tussen achtergrondkenmerken en lidmaatschap van een kerk. Oudere mensen gaan vaker naar de kerk dan jongeren ($X^2=226,0$, $df=3$, $p<0,001$). Vrouwen ($X^2=25,0$, $df=1$, $p<0,001$) en de laagst opgeleiden ($X^2=90,3$, $df=4$, $p<0,001$) gaan vaker naar de kerk dan respectievelijk mannen en hoger opgeleiden. Mensen die op het platteland wonen gaan vaker naar de kerk dan mensen die niet op het platteland wonen ($X^2=96,4$, $df=2$, $p<0,001$).

Gemiddeld hebben de respondenten ruim 6 ‘echte’ vrienden (b.t.i. 6,12-6,40, niet in een tabel getoond). Er zijn geen duidelijke verschillen tussen groepen respondenten naar geslacht, leeftijd, opleiding en urbanisatiegraad aan te geven, want alle betrouwbaarheidsintervallen overlappen elkaar. Wel is het zo dat alle verschillen statistisch significant zijn. Vrouwen hebben meer vrienden dan mannen ($X^2=63,6$, $df=5$, $p<0,001$, zie voor hercodering noot 1), de jongste respondenten (18 tot 25 jaar) hebben minder vrienden dan oudere respondenten ($X^2=393,2$, $df=15$, $p<0,001$), de laagste opgeleiden hebben de meeste vrienden ($X^2=413,5$, $df=20$, $p<0,001$) en de mensen woonachtig op het platteland spannen wat het aantal vrienden betreft de kroon ($X^2=55,4$, $df=10$, $p<0,001$).

Sociale steun benadering

Gemiddeld noemen de respondenten naar aanleiding van de 6 levensgebieden bijna 4 namen (b.t.i. 3,83-3,89, zie noot 2). Voor het berekenen van Pearsons X^2 is deze variabele niet gehercodeerd, de antwoorden kunnen variëren tussen 0 tot 6 genoemde namen. Vrouwen ($X^2=54,6$, $df=6$, $p<0,001$) en 25 tot 44-jarigen ($X^2=462,4$, $df=18$, $p<0,001$) en mensen in sterker geurbaniseerde gebieden ($X^2=50,9$, $df=12$, $p<0,001$) noemen gemiddeld meer namen dan respectievelijk mannen, mensen van 18 tot 25 jaar of ouder dan 44 jaar en mensen in minder sterk geurbaniseerde gebieden. De betrouwbaarheidsintervallen voor het ge-

middelste aantal namen dat men noemt per sexe en per leeftijdsgroep overlappen elkaar niet, die naar urbanisatiegraad wel. Het verband tussen opleiding en het gemiddeld aantal namen dat wordt genoemd, is sterk. Hoe hoger de opleiding, op des te meer levensgebieden weet men namen te noemen ($X^2=590,4$; $df=24$, $p<0,001$). Hier overlappen de betrouwbaarheidsintervallen elkaar ook niet.

Tabel 3. Percentage respondenten dat namen weet te noemen bij elk van de zes levensgebieden, naar geslacht, leeftijd, opleiding en urbanisatiegraad (N=9850)

	1	2	3	4	5	6
Allen	49,0 (9829)	45,5 (9789)	7,5 (9816)	18,3 (9809)	50,7 (9797)	89,5 (9497)
<i>Geslacht</i>						
Mannen	39,1 (4791)	37,4 (4780)	3,8 (4780)	16,9 (4782)	46,5 (4772)	89,9 (4621)
Vrouwen	58,4 (5038)	53,2 (5009)	10,9 (5036)	19,7 (5027)	54,7 (5025)	90,0 (4876)
<i>Leeftijd</i>						
18-24 jaar	58,8 (1517)	62,4 (1504)	6,3 (1517)	15,3 (1514)	21,8 (1512)	92,8 (1471)
25-44 jaar	55,6 (4079)	53,3 (4065)	7,1 (4076)	21,0 (4075)	64,2 (4065)	92,3 (3920)
44-64 jaar	42,7 (2629)	35,2 (2619)	5,1 (2625)	13,5 (2624)	50,3 (2626)	87,5 (2545)
65 en ouder	33,4 (1604)	26,7 (1602)	13,4 (1598)	22,2 (1596)	44,5 (1594)	82,9 (1561)
<i>Opleiding</i>						
lo	39,5 (1844)	28,3 (1838)	10,9 (1836)	18,5 (1835)	36,1 (1835)	81,6 (1785)
lbo	44,6 (2589)	39,4 (2573)	5,3 (2588)	15,3 (2591)	44,7 (2586)	88,5 (2507)
mavo	51,4 (1570)	47,8 (1566)	6,5 (1568)	16,5 (1568)	59,7 (1563)	90,2 (1518)
havo, vwo, mbo	52,5 (2206)	51,4 (2195)	6,3 (2199)	18,2 (2200)	52,1 (2200)	93,7 (2122)
hbo, wo	60,3 (1533)	66,0 (1530)	9,6 (1536)	25,5 (1530)	67,3 (1529)	94,8 (1482)
<i>Urbanisatiegraad</i>						
Laag	46,4 (2931)	40,6 (2921)	6,0 (2930)	17,2 (2925)	42,1 (2926)	89,7 (2864)
Middelmatig	49,1 (3388)	44,7 (3380)	7,3 (3383)	18,5 (3380)	52,7 (3380)	90,5 (3246)
Hoog	51,1 (3508)	50,4 (3488)	8,8 (3503)	19,1 (3504)	56,0 (3491)	88,5 (3387)

Namen per deelgebied: percentage respondenten dat:

1 = praat over problemen met de gezondheid; 2 = praat over problemen in het algemeen; 3 = hulp krijgt bij ziekte; 4 = hulp krijgt bij karweitjes; 5 = hulp krijgt bij afwezigheid; 6 = bezoek krijgt of aflegt (bij minimaal een van de zes genoemde netwerkleden)

Kijken we naar de levensgebieden waarop namen worden genoemd (tabel 3), dan blijken de meeste Nederlanders in ieder geval namen te kunnen noemen op de vraag wie zij de afgelopen maand op bezoek hebben gehad of bij wie zij op bezoek zijn geweest (Van de Poel (1990) kwam tot dit zelfde resultaat). Lager opgeleiden ($X^2=207,7$, $df=4$, $p<0,001$) en 65-plussers ($X^2=132,8$, $df=3$,

$p < 0,001$) doen dit het minst vaak. Op de vraag of de respondent hulp heeft gekregen bij ziekte worden de minste namen genoemd. Veel mensen zijn waarschijnlijk niet ziek geweest in de afgelopen maanden (zie noot 2) en hebben daarom geen namen kunnen noemen. Dat 65-plussers bij deze vraag vaker een naam weten te noemen dan jongere respondenten ($X^2=107,3$, $df=3$, $p < 0,001$) is dus waarschijnlijk een gevolg van het feit dat zij vaker ziek zijn.

Mensen in sterker geurbaniseerde gebieden blijken vooral meer namen te noemen wanneer het gaat om emotionele steun (bijvoorbeeld praten over problemen of gezondheid). Wanneer het gaat om praktische steun als hulp bij karweitjes in het huis blijken zij evenveel namen te noemen als mensen in minder sterk geurbaniseerde gebieden.

Tabel 4. Betrouwbaarheidsintervallen voor de gemiddelde proportie familieleden, de gemiddelde heterogeniteit in het netwerk van geslacht en het al of niet hebben van een betaalde baan, naar geslacht, leeftijd, opleiding, en urbanisatiegraad (N=9850)

	Proportie familieleden	Heterogeniteit van geslacht	betaalde baan
Allen	0,40;0,42	0,62;0,64	0,57;0,59
<i>Geslacht</i>			
Mannen	0,38;0,40	0,69;0,71	0,56;0,60
Vrouwen	0,42;0,44	0,56;0,58	0,58;0,60
<i>Leeftijd</i>			
18-24 jaar	0,24;0,28	0,64;0,68	0,55;0,59
25-44 jaar	0,39;0,41	0,64;0,66	0,62;0,64
44-64 jaar	0,44;0,46	0,59;0,63	0,55;0,59
65 en ouder	0,49;0,53	0,58;0,62	0,48;0,52
<i>Opleiding</i>			
lo	0,52;0,56	0,55;0,59	0,48;0,52
lbo	0,46;0,48	0,60;0,64	0,58;0,62
mavo	0,39;0,43	0,61;0,65	0,59;0,63
havo, vwo, mbo	0,32;0,34	0,62;0,66	0,57;0,61
hbo, wo	0,27;0,29	0,69;0,73	0,59;0,63
<i>Urbanisatiegraad</i>			
Laag	0,41;0,45	0,58;0,62	0,56;0,60
Middelmatig	0,41;0,43	0,62;0,64	0,59;0,61
Hoog	0,37;0,39	0,65;0,67	0,57;0,59

Sociale netwerk benadering

De gegevens die relevant zijn voor de sociale netwerk benadering zijn te vinden in tabel 4. De proportie familieleden in een netwerk is berekend voor respondenten die meer dan één naam wisten te noemen. De heterogeniteit binnen een netwerk is berekend voor respondenten die twee of meer namen weten te noemen. Voor het berekenen van Pearsons X^2 is de proportie familieleden gehele codeerd tot 0=0, 1=0,01 tot 0,34, 2=0,34 tot 0,67, 3=0,67 tot 0,99 en 4=1. De heterogeniteit naar geslacht en arbeidsmarktdeelname is voor dit doel gehele codeerd tot 0=0, 1=0,01 tot 0,91, 2=0,91 tot en met 1. Vanzelfsprekend zijn voor het berekenen van gemiddelden en betrouwbaarheidsintervallen de oorspronkelijke waarden aangehouden.

De proportie familieleden in het steunleverende netwerk is voor Nederlanders gemiddeld 0,41 (b.t.i. = 0,40-0,42). Vrouwen hebben meer familieleden in dit netwerk dan mannen ($X^2=73,6$, $df=4$, $p<0,001$). Dit verschil is niet erg groot want de betrouwbaarheidsintervallen liggen dicht tegen elkaar aan.

Hoe hoger de leeftijd, des te groter is de proportie familieleden in het steunleverende netwerk ($X^2=644,7$, $df=12$, $p<0,001$). Van overlap tussen betrouwbaarheidsintervallen is geen sprake, alhoewel ze voor de groepen 25 tot 44- en 45 tot 64 jarigen wel dicht bij elkaar liggen. Verder geldt dat hoe hoger de opleiding, des te lager de proportie familieleden ($X^2=773,2$, $df=16$, $p<0,001$). En hoe hoger de urbanisatiegraad, des te lager is de proportie familieleden ($X^2=67,6$, $df=8$, $p<0,001$). De betrouwbaarheidsintervallen per urbanisatiegraad overlappen elkaar in sterke mate, de betrouwbaarheidsintervallen voor de opleidingsgroepen in het geheel niet.

De resultaten voor heterogeniteit naar geslacht vertonen een zelfde tendens met dien verstande, dat het steunleverende deel van de netwerken van vrouwen ($X^2=179,5$, $df=2$, $p<0,001$), oudere respondenten ($X^2=39,7$, $df=6$, $p<0,001$), lager opgeleiden ($X^2=141,6$, $df=8$, $p<0,001$) en laag geurbaniseerd ($X^2=35,4$, $df=4$, $p<0,001$) minder heterogeen is dan dat van respectievelijk mannen, jongere respondenten, hoger opgeleiden en hoog geurbaniseerd. De betrouwbaarheidsintervallen van de verschillende categorieën per achtergrondkenmerk overlappen elkaar aanzienlijk, met uitzondering van die naar geslacht.

In de heterogeniteit naar arbeidsmarktdeelname is geen duidelijk patroon te ontdekken. Alhoewel enkele verschillen tussen de leeftijdsgroepen ($X^2=129,4$, $df=6$, $p<0,001$) en de opleidingsgroepen ($X^2=108,4$, $df=8$, $p<0,001$) statistisch significant zijn, vallen de betrouwbaarheidsintervallen bijna geheel over elkaar heen. Voor de gehele groep respondenten geldt dat de heterogeniteit naar werk niet groot is (b.t.i. 0,57-0,59).

5. Conclusie

De resultaten van ons onderzoek naar sociale integratie wijzen uit dat veruit de meeste Nederlanders met één of meerdere personen samen wonen (85%), dat zo'n 60% van de Nederlanders lid is van één of meer verenigingen en dat bijna 25% geregeld naar de kerk gaat. Het blijkt dat de meeste Nederlanders in allerlei organisaties zijn geïntegreerd (gezin, vereniging, kerk). Sociale steun ontvangen de meeste Nederlanders op de door ons genoemde levensgebieden van 4 (uit maximaal 6) netwerkleden. Kenmerken van de netwerken die deze steun geven zijn dat zij voor 40% uit familie bestaan, en homogeen zijn naar geslacht en arbeidsmarktaandeel. Het merendeel van de steungevers bestaat dus niet uit familieleden. Hier is onze vraagstelling mede debet aan. Wij vragen expliciet naar steunleveranciers van buiten het huishouden. Een aantal familieleden, namelijk die in één gezin met de respondent wonen, worden daardoor automatisch buitengesloten.

De netwerkkenmerken bleken aanzienlijk te verschillen naar gelang het geslacht, de leeftijd, de opleiding en de urbanisatiegraad van de woonplaats van de respondent. Het aantal vrouwen dat namen wist te noemen op alle levensgebieden is groter dan het aantal mannen. De netwerken van vrouwen bestaan voor een groter gedeelte uit familieleden dan de netwerken van mannen en oudere mensen hebben kleinere en meer homogene netwerken dan jongere mensen. Opleiding en urbanisatiegraad hebben zeer sterke verbanden met de verschillende kenmerken van persoonlijke netwerken. Hoe hoger de opleiding, des te vaker zijn mensen lid van een vereniging, maar des te minder vaak van een kerkgenootschap. Mensen met een hogere opleiding weten op de meeste levensgebieden vaker een naam te noemen van mensen die steun hebben geleverd, dan lager opgeleiden. De proportie familieleden in het netwerk is voor de hoogst-opgeleiden het laagst. Mensen die in grote steden wonen zijn minder vaak lid van een vereniging of kerkgenootschap, wonen in kleinere gezinnen, maar weten het meest frequent namen te noemen als gevraagd wordt naar steun op bepaalde levensgebieden. De proportie familieleden in dit netwerk en het aantal 'echte' vrienden is voor de mensen die in grote steden wonen het laagst.

Een logisch vervolg op onze beschrijving van het netwerk van Nederlanders zou een onderzoek zijn naar de vraag in hoeverre er sprake is van cumulatie of substitutie van relaties. Met andere woorden: ontvangen mensen die minder geïntegreerd zijn ook minder steun, of compenseren zij een gebrek aan traditionele relaties (gezin, verenigingsleven en kerk: sociale integratie) met 'moderne' relaties die sociale steun leveren. Enige indicatie voor het bestaan van dit laatste is in dit artikel te vinden. Mensen die in sterk geurbaniseerde gebieden wonen bijvoorbeeld, wonen in kleinere huishoudens, zijn minder vaak lid van

een vereniging of de kerk, maar weten wel vaker namen te noemen van mensen van wie zij steun krijgen op bepaalde levensgebieden. Voor hoger opgeleiden kan iets dergelijks worden gezegd: zij zijn vaker alleenstaand en niet lid van een kerk, maar ook zij weten vaak namen te noemen van steunleveranciers. Op basis van deze vluchtige verkenning van de resultaten kunnen geen uitspraken worden gedaan over cumulatie of substitutie van relaties. Een meer toegespitsde analyse is nodig om antwoord te geven op deze vraag.

Noten

1. De vraag die in de enquête is gesteld, luidt: 'Kunt u aangeven hoeveel personen u tot uw echt vrienden rekent? Personen die tot uw eigen huishouding behoren dient u *niet* mee te rekenen. Voor het berekenen van de X^2 zijn de absolute aantallen gehercodeerd tot: 1 = 0, 2 = 1 tot 3, = 3 tot 6, 4 = 6 tot 12, 5 = 12 tot 18, 6 = 18 en meer.
2. De namen-genererende vraag in de Nationale Studie is: 'De volgende vragen handelen over het aantal zaken die u samen met anderen doet, of waarvoor u op andere personen een beroep doet. Het gaat hier om personen die *niet* tot uw huishouden behoren. Overige familieleden, vrienden, kennissen, burens etc. moet u wel meerekenen. A. Praat u wel eens met andere mensen, wanneer u problemen hebt met uw gezondheid? B. Wanneer u met één of ander persoonlijk probleem zit, praat u dan daarover met andere personen? C. Hebt u de afgelopen maanden hulp of verzorging gekregen van personen naar aanleiding van ziekte? (bijv. boodschappen doen, medicijnen halen enz.). D. Zijn er personen die u in de afgelopen drie maanden hebben geholpen met huiselijke karweitjes zoals schilderen, reparaties, schoonmaken, koken enz.? E. Bent u wel eens langere tijd weg van huis en vraagt u dan iemand om op het huis te letten, de planten te verzorgen, de brievenbus leeg te maken? F. Bent u de afgelopen maand op bezoek of langs geweest bij mensen, of hebt u zelf mensen op bezoek gehad, of bent u met mensen uit geweest? Per item werd steeds gevraagd 'Kunt u mij de namen van maximaal drie personen noemen?' Nadat de respondenten bovenstaande namen-genererende items hadden beantwoord, heeft de interviewer de eerstgenoemde naam bij elk item op een invulformulier gezet. Indien de eerstgenoemde namen niet van elkaar verschilden werd, na het doorlopen van alle zes eerdergenoemde items, de naam van de als tweede genoemde genoteerd, totdat er zes verschillende namen op het formulier waren ingevuld.
3. De indeling naar urbanisatiegraad is overgenomen van het CBS (Foets & Van der Velde 1990). De urbanisatiegraad geeft weer hoeveel inwoners de woonplaats van de huisarts heeft bij wie de respondent ingeschreven staat. We mogen er vanuit gaan dat de respondent in deze woonplaats woont. De 'laag geurbaniseerden' worden geacht te wonen in gemeenten met minder dan 30.000 inwoners. De 'middelmatig geurbaniseerden' wonen in gemeenten met 30.000 tot 50.000 inwoners en de 'hoog geurbaniseerden' wonen in gemeenten met meer dan 50.000 inwoners.
4. Betrouwbaarheidsintervallen geven aan binnen welk bereik een gemiddelde voor een populatie kan worden verwacht op basis van de steekproef. Als verder betrouwbaarheidsintervallen worden genoemd (b.t.i.) dan betreft het steeds een tweezijdig 95% betrouwbaarheidsinterval. Een groot aantal respondenten (zoals ook hier het geval is) zijn verschillen tussen groepen van respondenten snel significant. Meer informatie over de relevantie van de gevonden verschillen kan dan worden afgeleid uit het al dan niet overlappen van de betrouwbaarheidsintervallen (Hays, 1981).

5. Per soort vereniging is dat: politieke partij 3,3%; gezelligheidsvereniging 14,7%; sportvereniging 25,5%; vakorganisatie 13,6%; anders 9,3%. Vergelijkbare cijfers (Sociaal en Cultureel Planbureau, 1988) zijn: van de Nederlanders is 7% lid van een politieke partij, 18% is lid van een gezelligheidsvereniging (zang-, hobby- of jeugdvereniging), 27% is lid van een sportvereniging en 16% is lid van een vakorganisatie. De door het CBS gevonden percentages zijn hoger omdat zij per soort vereniging hebben gevraagd of de respondent daar lid van is. In de enquête van de Nationale Studie is slechts gevraagd van welke verenigingen men lid is, waardoor de kans dat iemand een vereniging vergeet te noemen groter is.

Literatuur

- Agresti, A. & B.F. Agresti (1977). Statistical analysis of qualitative variation. In: K.F. Schuessler (red.), *Sociological Methodology 1978*, p. 204-237, Jossey-Bass Publishers, San Francisco.
- Berkman, L.F. & S.L. Syme (1979). Social networks, host resistance and mortality: a nine-year follow-up study of Alameda County Residents. *American Journal of Epidemiology*, 2, p. 186-204.
- Boxman, E.A.W., H.D. Flap & P.M. de Graaf (1990). De invloed van sociaal en menselijk kapitaal op het inkomen van Nederlandse managers. *Mens en Maatschappij*, 65, p. 379-395.
- Broese van Groenou, M.I. (1991). *Gescheiden netwerken. De relaties met vrienden en verwanten na echtscheiding*. Thesis, Amsterdam.
- Broese van Groenou, M., E. van Sonderen & J. Ormel (1990). Test-retest reliability of personal network delineation. In: C.P.M. Knipscheer & T.C. Antonucci, p. 121-136.
- Burt, R.S. (1991). Kinds of relations in American Discussion Networks. In: C.J. Calhoun, M.W. Meyer en W.R. Scott (red.), *Structures of power and constraint*, Cambridge University Press, Cambridge te verschijnen.
- Campbell, K.E., P.V. Marsden & J.S. Hurlbert (1986). Social networks and socioeconomic status. *Social Networks*, 8, p. 97-117.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1987). *De leefsituatie van de Nederlandse bevolking 1986. Kerncijfers*. Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (maart 1988). *Maandstatistiek voor de bevolking*. Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1990). *Statistisch jaarboek 1990*. Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Cohen, S. & S.L. Syme (1985). *Social support and health*. Academic Press, New York.
- Dykstra, P.A. (1990). *Next of (non)kin. The importance of primary relationships for older adults' well-being*. Swets & Zeitlinger, Amsterdam.
- Fischer, C.S. (1982). *To dwell among friends. Personal networks in town and city*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Flap, H.D. & F. Tazelaar (1988). De rol van informele sociale netwerken op de arbeidsmarkt: flexibilisering en uitsluiting. *Mens en Maatschappij*, 63, supplement, p. 48-64.
- Foets, M. & J. Van der Velden (1990). *Nationale Studie naar Ziekten en Verrichtingen in de Huisartspraktijk. Basisrapport: Meetinstrumenten en Procedures*. NIVEL, Utrecht.
- Foets, M. & H.J.M. Sixma (1991). *Nationale Studie naar Ziekten en Verrichtingen in de Huisartspraktijk. Basisrapport: Gezondheid en gezondheidsgedrag in de praktijkpopulatie*. NIVEL, Utrecht.
- Franssen, A.M.J. & C.P.M. Knipscheer (1990). Normative influences of the intimate social network on health behavior. In: C.P.M. Knipscheer & T.C. Antonucci, p. 17-30.
- Graaf, N.D. de & H.D. Flap (1988). With a little help from my friends. *Social Forces*, 67, p. 453-472.

- Hays, W.L. (1981). *Statistics*. Holt, Rinehar and Winston, New York.
- House, J.S. & R.L. Kahn (1985). Measures and concepts of social support. In: Cohen & S.L. Syme (eds.), *Social support and health*, p. 83-108.
- Jong-Gierveld, J. de (1984). *Eenzaamheid*. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Knipscheer, C.P.M. (1980). *Oude mensen en hun sociale omgeving*. VUGA, Den Haag.
- Knipscheer, C.P.M. & T.C. Antonucci (red.) (1990). *Social network research. Substantive issues and methodological questions*. Swets & Zeitlinger, Amsterdam.
- Marsden, P.V. (1987). Core discussion networks of Americans. Research note. *American Sociological Review*, 52, p. 122-131.
- Marsden, P.V. (1990). Network data and measurement. *Annual Review of Sociology*, 16, p. 4463.
- McCallister, L. & C.S. Fischer (1978). A procedure for surveying personal networks. *Sociological Methods and Research*, 7, p. 131-148.
- Mitchell, J.C. (1974). Social networks. *Annual Review of Anthropology*, 3, p. 279-299.
- Mootz, M. (1981). *De patiënt en zijn naasten. De invloed van houdingen in het persoonlijk netwerk van de patiënt op zijn medische consumptie*. Dissertatie Rijksuniversiteit Limburg, Pasmans BV, Den Haag.
- Mootz, M. (1990). Attitudes towards health in social networks of chronic patients. In: C.P.M. Knipscheer & T.C. Antonucci, p. 41-54.
- Nauta, A.P.N. (1973). *Contact en controle tussen burens*. Samsom, Alphen aan den Rijn.
- Oosterbaan, H. & W. Zeldenrust (1985). *Gescheiden wegen, sociale netwerken, protoprofessionalisering, psychische problemen en hulpzoekend gedrag bij gescheiden mensen*. NcGv, Utrecht.
- Poel, M. van de (1990). Delineating personal support networks. Paper.
- Sarason, I.G. & B.R. Sarason (1985). *Social support: theory, research and applications*. Martin Nijhoff Publishers, Dordrecht.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1988). *Sociaal en Cultureel Rapport 1988*. Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Tilburg, T.G. van (1988). *Verkregen en gewenste ondersteuning in het licht van eenzaamheidsvaringen*. Elinkwijk, Utrecht.